

Γεωγραφίες

Αρ. 15 (2009)

Γεωγραφίες, Τεύχος 15, 2009

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ: ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, 1980-2000¹

Χάρις Χριστοδούλου*

Η διατριβή βασίζεται στη διεθνώς διατυπωμένη υπόθεση μιας «νέας χωροκοινωνικής τάξης» που διαμορφώνεται στις ευρωπαϊκές πόλεις μετά τη δεκαετία του 1970 και χαρακτηρίζεται από την ανάδυση νέων μορφών φτώχειας και αποκλεισμού, παράλληλα με την ευρύτερη οικονομική αναδιάρθρωση και τη συγκέντρωση διεθνοποιημένων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (βλ. Sassen 1991, Marcuse & Van Kempen 2000, Moulaert et al. 2003, Kazepov 2005).

Η εξέταση αυτής της βασικής υπόθεσης στις ελληνικές πόλεις για την ίδια περίοδο αποκτά ενδιαφέρον εφόσον ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητες της αστικοποίησης και της χωροκοινωνικής συγκρότησής τους. Πρόσφατες μελέτες (για την Αττική) τεκμηριώνουν συγκεκριμένες κατοικήσιμες μεταναστών ή άλλων ευπαθών ομάδων σε κεντρικές ή άλλες υποβαθμισμένες περιοχές μέσα στον συνεκτικό ιστό, με αμφίσημες επιπτώσεις στην οργάνωση της πόλης και της καθημερινότητάς τους. Για την αστική περιφέρεια δεν υπάρχει ολοκληρωμένη εικόνα (πρόσφατη, σε βάθος χρόνου, σε μεγάλη έκταση) για την παρουσία και την πρόσβασή τους σε κατοικία. Ωστόσο η αστική περιφέρεια

συμπυκνώνει στους διαδοχικούς χωρικούς μετασχηματισμούς της τις πιο χαρακτηριστικές εξελίξεις στις μορφές αστικοποίησης των ελληνικών πόλεων την τελευταία τριακοετία που δεν έχουν τύχει (συνεχιζόμενης) έρευνας: αυτογενείς οικισμούς και αυθαίρετα, περιορισμένης έκτασης κοινωνική κατοικία, εφαρμογή κανόνων πολεοδομικού ορθολογισμού, ενεργοποίηση και κυριαρχία της ελεύθερης αγοράς κατοικίας, νέες κατοικήσιμες με εθνοτικό ή μειονοτικό χαρακτήρα, προαστιοποίηση και διεθνοποιημένο ανταγωνισμό στην αξιοποίηση των περιστατικών ακινήτων.

Η αστική περιφέρεια αποτελεί για τη διατριβή πεδίο διερεύνησης των διαδικασιών αστικοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού, όπως διαμορφώνονται παράλληλα με την εφαρμογή του πολεοδομικού σχεδιασμού κατά τη δεύτερη μεταπολεμική περίοδο (τέλος δεκαετίας 1970 - αρχές δεκαετίας 2000). Σε αυτήν εντοπίζονται και διερευνώνται εγκαταστάσεις κατοίκησης μέσα στις ευρύτερες διαδικασίες ανανέωσης του οικοδομικού αποθέματος, εντατικοποίησης της χρήσης γης, υλοποίησης σύγχρονων υποδομών μεταφορών κ.λπ. Εστιάζοντας την έρευνα στην αστική περιφέρεια, η κύρια υπόθε-

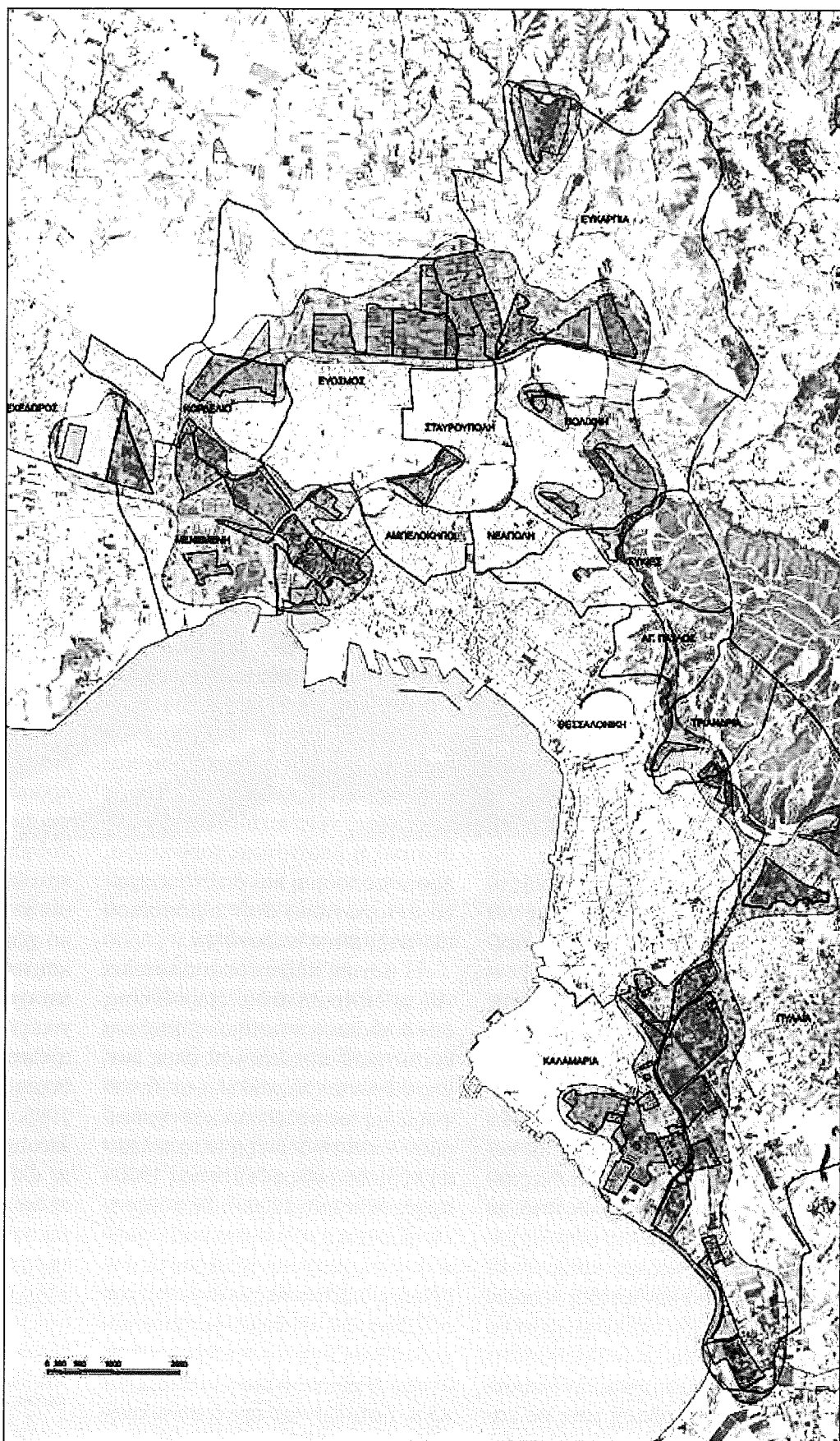
ση της διατριβής συνδυάζεται με τη συζήτηση για την αστική διάχυση και τα νέα αστικά τοπία, τη διάσπαρτη αστικοποίηση και τις μεταβολές της χωρικής διάρθρωσης της πόλης που έχουν σημαίνει την εγκατάλειψη του γνωστού μεταπολεμικού προτύπου της συμπαγούς αλλά και αφομοιωτικής πόλης.

Η αφετηρία της μελέτης του θέματος εδράζεται στην κατανόηση και προσέγγιση της πόλης που τοποθετεί την έμφαση στις διαδικασίες αστικοποίησης, κοινωνικού αποκλεισμού, κατοίκησης, προκειμένου να εξετάσει τα αποτελέσματά τους στον αστικό χώρο μέσα από ενήμερα τοπικά και ιστοριογεωγραφικά σχήματα, ανοιχτά στις σύγχρονες χωροκοινωνικές και οικονομικές δυναμικές που αναπτύσσονται και πέρα από προκαθορισμένες κατηγορίες (βλ. Harvey 1996, Beauregard & Haila 2000, Jacobs 1961, Robinson 2002, 2006).

Συγκεκριμένα, η διατριβή σκοπεύει να εξηγήσει πώς αστικοποιείται και μετασχηματίζεται ο χώρος της περιφέρειας με εγκαταστάσεις

1. Διδακτορική διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΑΠΘ, 2008. Επιβλέπουσα: Βάμα Χαστάογλου.

* Δρ. αρχιτέκτων-πολεοδόμος: e-mail: xchri@tee.gr.

Εικόνα 1.
Ζώνη μελέτης:
ενότιες κατοίκησης
στην αστική περιφέρεια
της Θεσσαλονίκης
(υπόβαθρο:
αεροφωτογραφία 1996,
ΥΠΕΧΩΔΕ-ΟΚΧΕ)

κατοίκησης κατά τη δεύτερη μεταπολεμική περίοδο, και κατά πόσον την πρόσφατη δεκαετία συγκροτούνται εκεί χώροι κοινωνικού αποκλεισμού.

Μελέτη περίπτωσης αποτελεί η περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Η ζώνη μελέτης εντοπίζεται πέρα από το όριο της πόλης του 1979, έχει έκταση 1.400 εκτ. και απαρτίζεται από 61 ενότητες κατοίκησης κατά μήκος ολόκληρης της αστικής περιφέρειας (περιμέτρου) του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης (βλ. Εικ. 1). Από τη μακροκλίμακα στη μικροκλίμακα συζητούνται τομές και συνέχειες στην αστικοποίηση ως προς τις διαδικασίες και τα αποτελέσματά τους. Η προσέγγισή τους βασίζεται σε μια μέθοδο πολλαπλής διερεύνησης. Συνδυάζει στοιχεία ιστοριογεωγραφικής περιγραφής του τοπίου της μεταπολεμικής περιόδου με αξιοποίηση ποικίλου υλικού τεκμηρίωσης από πλήθος πρωτογενών και δευτερογενών πηγών (χάρτες και αεροφωτογραφί-

ες, τοπογραφικά διαγράμματα, εικονογραφία, μαρτυρίες, έρευνα σε φορείς, αλλά και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές), δεδομένα εφαρμογής των θεσμοθετημένων πολεοδομικών ρυθμίσεων, αποτελέσματα ανάλυσης γεωγραφικά προσδιορισμένων απογραφικών στοιχείων για τις κατοικίες και τους κατοίκους (ΕΣΥΕ 1991-2001), δείκτες αποστέρησης και συμπεράσματα από εκτενή εμπειρική έρευνα για τις εγκαταστάσεις κατοίκησης σε όλη την αστική περίμετρο (2000-2004).

Η παρούσα εργασία εμπλουτίζει τη βιβλιογραφία για τις ελληνικές πόλεις, και ιδιαίτερα για τη Θεσσαλονίκη, με νέα εμπειρικά δεδομένα και σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις. Το χαρτογραφικό και άλλο αρχειακό υλικό που συλλέχθηκε, τα εκτενή εμπειρικά δεδομένα και τα αδημοσίεута απογραφικά στοιχεία για την κατοίκηση στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης κατά τη δεύτερη μεταπολεμική περίοδο, που ακόμη

δεν έχει μελετηθεί εκτενώς, συνεισφέρουν στο γνωστικό πεδίο της πολεοδομίας-αστικής ανάπτυξης και της αστικής (κοινωνικής) γεωγραφίας. Εντούτοις δεν εξαντλεί τα θέματα της αστικοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού, συμβάλλει όμως στην κατανόησή τους από την πλευρά του χώρου, τόσο στην κλίμακα του πολεοδομικού συγκροτήματος όσο και σε αυτήν του αστικού ιστού. Το ερευνητικό πλαίσιο που υιοθετήθηκε, πολυσύνθετο αλλά και ευπροσάρμοστο σε ιστοριογεωγραφικές ιδιαιτερότητες, θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε άλλες ελληνικές πόλεις.

Η διατριβή διαρθρώνεται σε τρία μέρη με τα παραρτήματά τους:

Στο Πρώτο Μέρος («Η συγκρότηση της αστικής περιφέρειας: γεωγραφικές, κοινωνικές και θεσμικές συνιστώσες», Κεφ. 1-3) προσδιορίζονται αναλυτικά οι κύριοι άξονες συγκρότησης της αστικής περιφέρειας που διερευνά η εργασία. Γί-

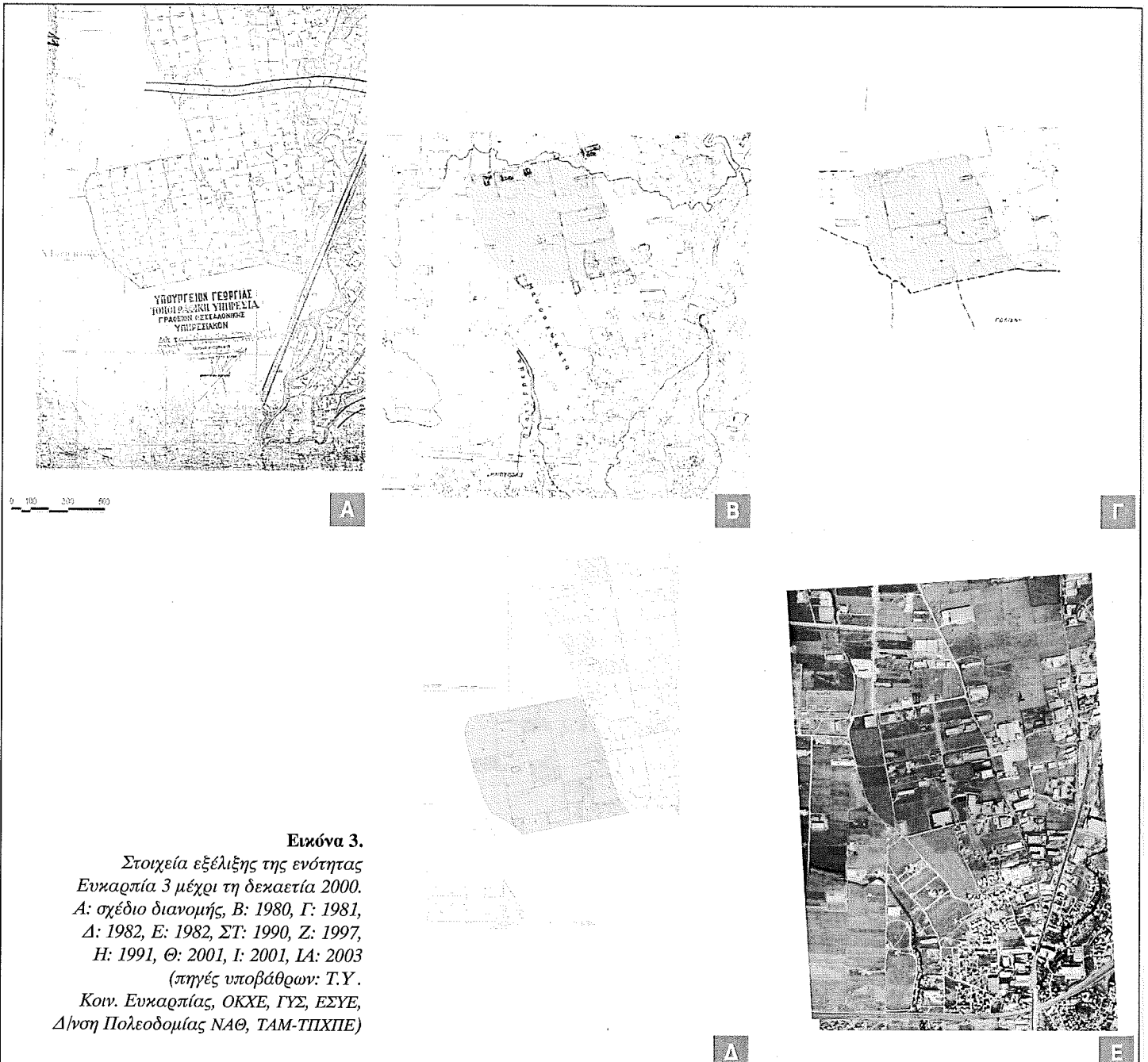
Εικόνα 2.
Περιοχή ανατολικής εισόδου – Εθνική Οδός Θεσσαλονίκης-Μουδανιών 1999: η πολεοδομημένη συμπαγής και η διάσπαρτη απρογραμματίστη περιφέρεια (πηγή: αρχείο Δήμου Πυλαίας)

νεται επισκόπηση της βιβλιογραφίας και του θεσμικού πλαισίου με πεδίο αναφοράς την αστική περιφέρεια. Το θέμα της διατριβής επέβαλλε μια διεπιστημονική θεωρητική προσέγγιση, που αναπτύσσεται στο Πρώτο Μέρος, κατά την οποία αντλούνται στοιχεία από διαφορετικούς γνωστικούς τομείς και συζητήσεις: γεωγραφική ανάλυση, αστική

θεωρία και χωρική ανάπτυξη, κοινωνική θεωρία και αστική κοινωνιολογία, πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό. Κάθε κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους εξειδικεύει σε γενικά δεδομένα για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης.

Στο Δεύτερο Μέρος («Η κατοίκηση της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης: παράλληλες διερευνήσεις»,

Κεφ. 4-7) οριοθετείται και διερευνάται η κατοίκηση σε μία συγκεκριμένη γεωγραφικά ζώνη μελέτης στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και ιδιαίτερα την περίοδο 1980-2000. Οι διαφορετικές γενικές προσεγγίσεις του θέματος στο Πρώτο Μέρος καθόρισαν πολλαπλές ερευνητικές προσεγγίσεις της μελέτης περίπτω-

Εικόνα 3.

*Στοιχεία εξέλιξης της ενότητας
Ενκαρπία 3 μέχρι τη δεκαετία 2000.*

*A: σχέδιο διανομής, B: 1980, Γ: 1981,
Δ: 1982, E: 1982, ΣΤ: 1990, Ζ: 1997,*

H: 1991, Θ: 2001, I: 2001, ΙΑ: 2003

(πηγές υποβάθρων: Τ.Υ.

*Κοιν. Ενκαρπίας, ΟΚΧΕ, ΓΥΣ, ΕΣΥΕ,
Δ/νση Πολεοδομίας ΝΑΘ, ΤΑΜ-ΤΠΧΠΕ)*

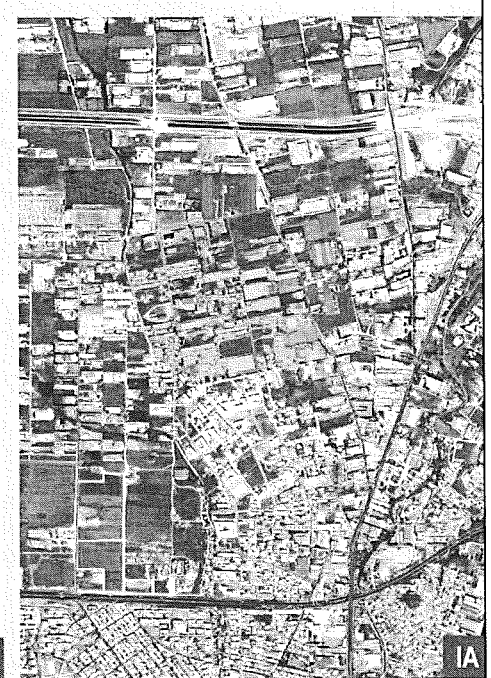
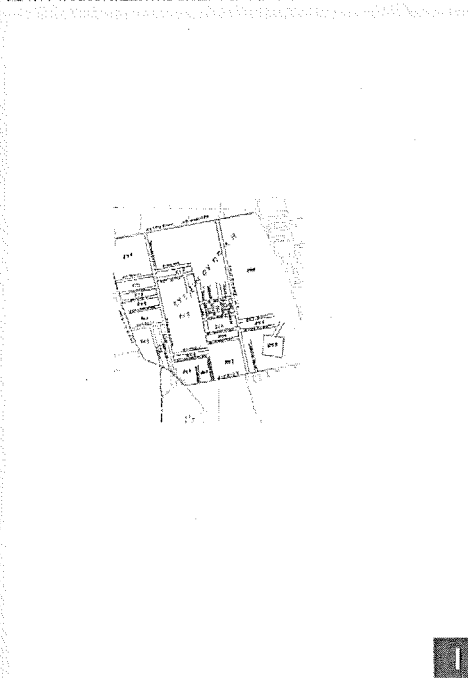
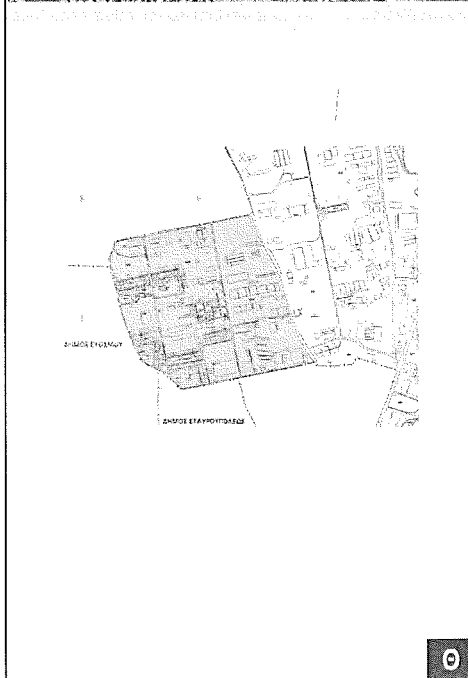
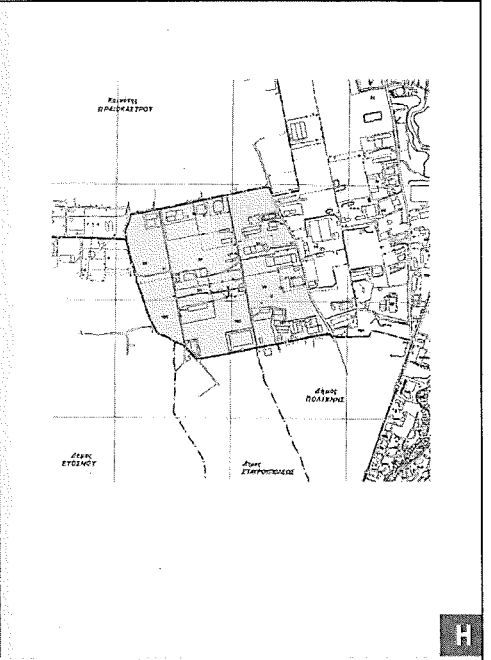
σης: εμπειρική έρευνα (επιτόπια και σε φορείς), θεσμική πολεοδομική και αστική ανάλυση, ιστορικο-γεωγραφική ανάλυση και μελέτη αρχαιακού χαρτογραφικού υλικού, ανάλυση πρωτότυπων απογραφικών στοιχείων.

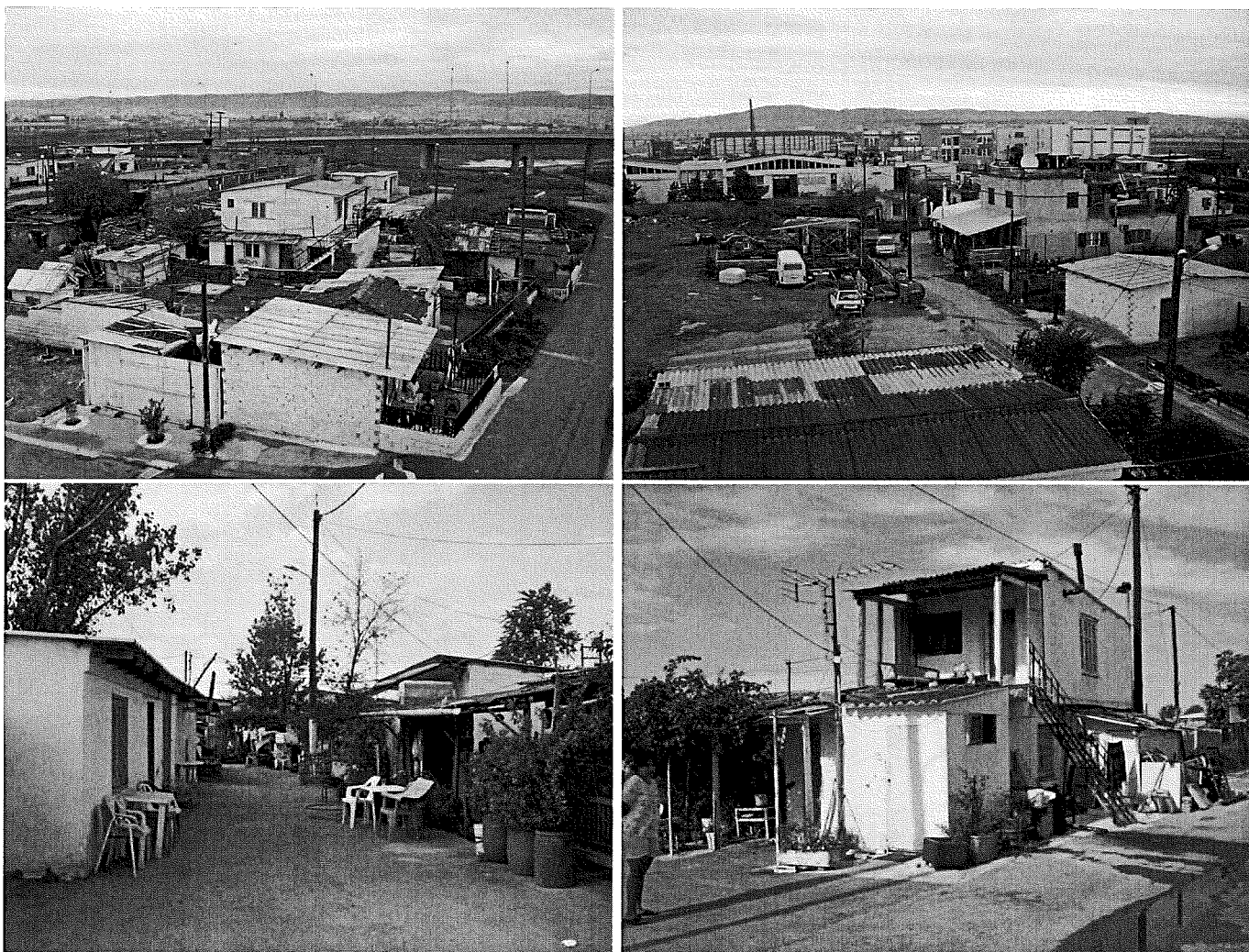
Στο Τρίτο Μέρος («Ενσωματώσεις και αποκλεισμοί της διάσπαρτης αστικοποίησης», Κεφ. 8) γίνεται

μια σύνθεση συμπερασμάτων των παράλληλων διερευνήσεων της ζώνης μελέτης του Δεύτερου Μέρους και συζητούνται τα αρχικά ερωτήματα της διατριβής σε σχέση με τις διαπιστώσεις της έρευνας.

Τέλος, σε εννέα Παραρτήματα περιλαμβάνονται κατάλογοι των σχετικών με την έρευνα θεσμικών κειμένων, αναλυτική επεξεργασία

των πρωτότυπων απογραφικών στοιχείων, λεπτομερειακή καταγραφή και σύνθεση του πρωτογενούς υλικού της εκτενούς εμπειρικής έρευνας σε εγκαταστάσεις κατοίκησης σε όλη την αστική περίμετρο, στοιχεία σύνθεσης των δεικτών αποστήρησης, συγκριτική επεξεργασία ειكونογραφικού υλικού και άλλα στοιχεία.

Εικόνες 4, 5, 6, 7.
Υπολειμματικές κατοικήσεις: καταφύγια (2003)

Η συγκρότηση ενός νέου μωσαϊκού κατοικήσεων στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης: σχηματισμοί και διαδικασίες στη μακρο-και μικροκλίμακα

Μέσα στην τελευταία τριακονταετία η περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, «συνήθους πόλης» (Amin Graham 1997, Robinson 2006) του ευρωπαϊκού Νότου, μετατράπηκε σταδιακά από χώρο πρωτογενούς παραγωγής και αυτογενών αυθαίρετων συννοι-

κισμών σε πλήρως αστικοποιημένο χώρο. Στο τοπίο της αστικής περιφέρειας σήμερα εύκολα διακρίνονται οι επίσημα πολεοδομημένες περιοχές και οι ασαφείς περιαστικές (Εικ. 2). Ο ατελής επίσημος σχεδιασμός που έχει εφαρμοστεί από τη δεκαετία του 1980 έχει σαφώς καθορίσει αυτή την εικόνα, όπως επίσης και την κινητικότητα και εγκατάσταση των διάφορων κοινωνικών ομάδων, αφού η αδυναμία ελέγχου του χώρου της αστικής περιφέρειας και εφαρμογής του όποιου ολοκληρωμένου σχεδίου αναπτυξιακών κατευθύνσεων του εξωαστικού χώρου

και η διατήρηση ενός καθεστώτος πολεοδομικής ασάφειας έχουν λειτουργήσει προς όφελος κυρίως πλέον οργανωμένων συμφερόντων και μικροπολιτικών στόχων.

Στη διατριβή οι ενότητες κατοίκησης στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης προσεγγίστηκαν κατ' αρχάς με κριτήριο την πολεοδομική συνθήκη που χαρακτηρίζει κάθε ενότητα στις χαρακτηριστικές χρονικές στιγμές της περιόδου μελέτης 1979, 1991 και 2001(-2003), προκειμένου να αναδειχθούν τα κύρια χαρακτηριστικά των μετασχηματισμών και των αλλαγών που παρουσίασαν ο χώρος

και οι πληθυσμοί του σε διαφορετικές χρονικές στιγμές στην περίοδο μελέτης. Για τον προσδιορισμό της πολεοδομικής συνθήκης κάθε ενότητας, τις τρεις χρονικές στιγμές λήφθηκαν υπόψη αναλυτικά πολεοδομικά δεδομένα και η εμπειρική εικόνα από την επιτόπια έρευνα.

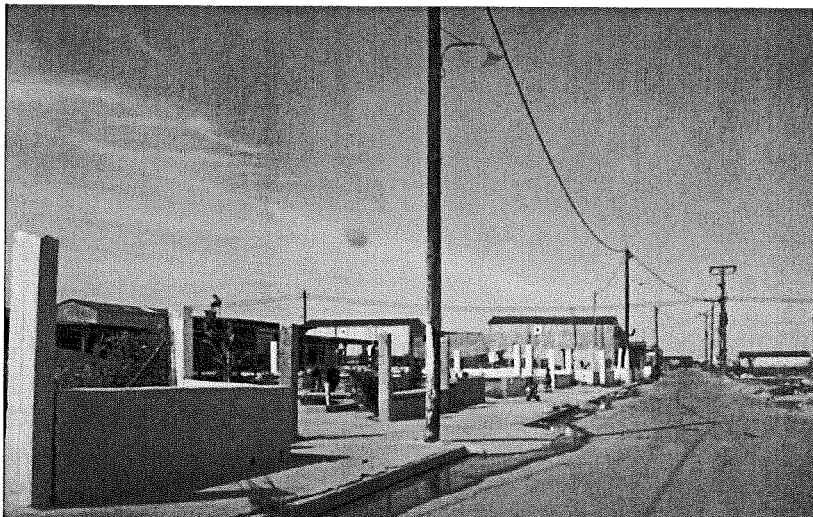
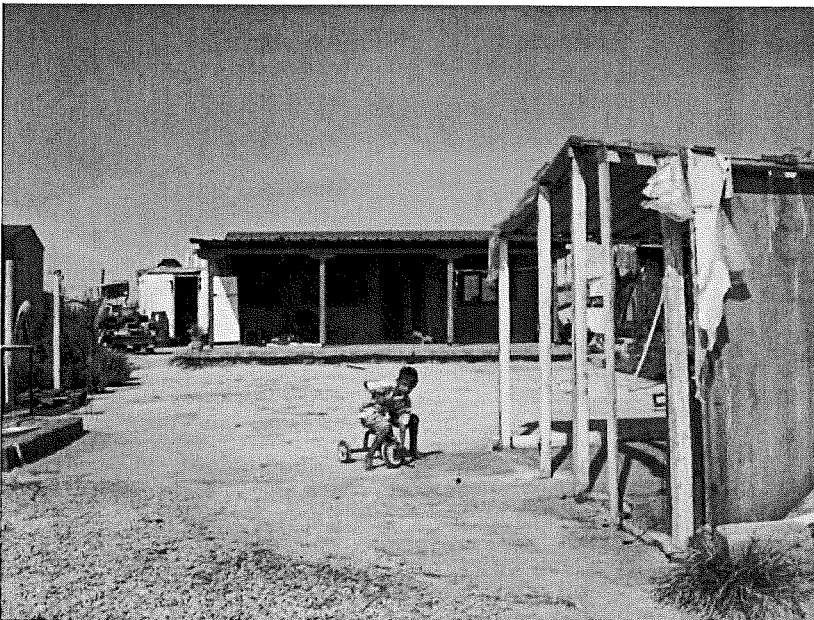
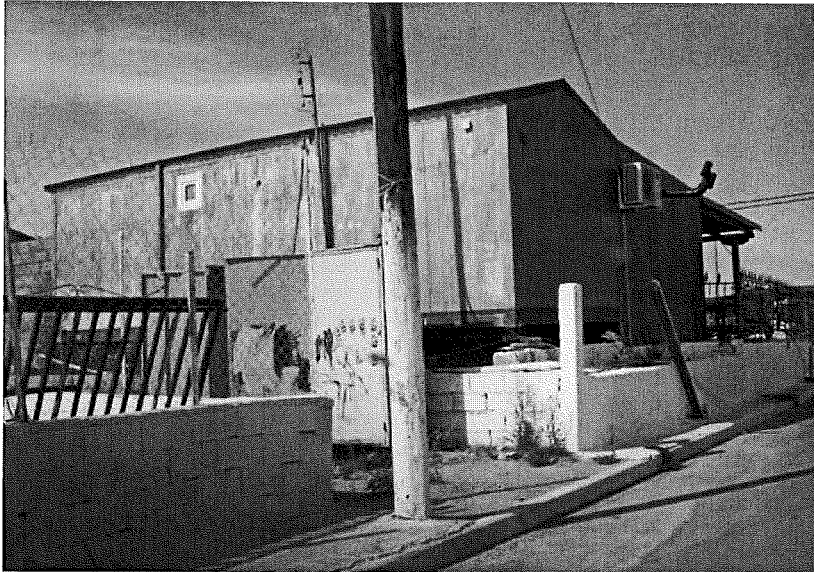
Συνθέτοντας τα στοιχεία του κτηριακού αποθέματος με τα λοιπά πληθυσμιακά δεδομένα στη μακροκλίμακα, προκύπτει με σαφήνεια ότι η πολεοδομική συνθήκη και στη συνέχεια ο βαθμός ανανέωσης του αποθέματος επηρέασαν άμεσα τη συγκράτηση των παλιών ή την προσέλκυση νέων πληθυσμών σε κάθε ενότητα και περιοχή, ενσωματώνοντας ή αποκλείοντας την κατοίκηση ευπαθών ομάδων του πληθυσμού – όπως συνήθως συμβαίνει και σε συνεκτικές κεντρικότερες περιοχές. Ο ρυθμός της οικοδομικής δραστηριότητας στις περιοχές επηρεάστηκε κατεξοχήν από τις πολεοδομικές ρυθμίσεις που προωθήθηκαν τις δεκαετίες του 1980 (ΕΠΑ) και 1990 (σταδιακή εφαρμογή πολεοδομικού σχεδιασμού) και κατέστησαν άλλες περιοχές σε καθεστώς οριστικής πολεοδόμησης, άλλες πολεοδομικά μεταβατικές, και άλλες σε χωροταξική-πολεοδομική ασάφεια.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιοχές όπου η πολεοδόμηση είχε ασαφή προοπτική (κατοικήσεις που δεν εντάχθηκαν στην ΕΠΑ, περιοχές σε απρογραμματίστη πολεοδομική μετάβαση κ.ά.) (βλ. ενδεικτικά Εικ. 3). Σε αυτές παρατηρήθηκε ένας σταθερά αργός βαθμός ανανέωσης του οικιστικού αποθέματος, με προσθήκη περιορισμένων νέων οικοδομών που δεν μπορούν παρά να αιτιολογηθούν ως αυθαίρε-

Εικόνες 8, 9, 10.

*Αυτογενείς οικισμοί:
μικρόκοσμοι ομογενών Ποντίων (2004)*

τες. Το παλιό απόθεμα εγκαταλείφθηκε σταδιακά από τους περισσότερο ευκατάστατους αρχικούς κατοίκους και, συχνά σε κακή κατάσταση, επανακατοικήθηκε από νέους πληθυσμούς με ευπαθή χαρακτηριστικά. Επίσης, τα παλιότερα συγκροτήματα οργανωμένης δόμησης που διατήρησαν μια συνολικά υποβαθμισμένη εικόνα του κτηριακού αποθέματος –σε αντίθεση με τα νέα– εμφάνισαν τη χαρακτηριστική της κοινωνικής κατοικίας απότομη γήρανση των κατοίκων τους, ενώ φαίνεται ότι γλίτωσαν την ολική υποβάθμιση και κοινωνική κατάρρευση χάρη στην εγκατάσταση οικονομικών μεταναστών, καθώς και τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στον επεκτεινόμενο ιστό της πόλης. Από τα στοιχεία των κατοικιών τεκμηριώθηκε μια τάση σταδιακής επαναξιοποίησης με συνενώσεις μονάδων και επανακατοίκηση από μετανάστες και άλλες ευπαθείς ομάδες. Αυτό συνέβη λόγω και της θέσης τους στον ευρύτερο ιστό, καθώς και της αρχικής σύνθεσης του πληθυσμού από στρώματα χαμηλών εισοδημάτων.

Στο επίπεδο της μικροκλίμακας, με βάση κοινωνικούς και οικιστικούς δείκτες, αναγνωρίστηκαν οι ενότητες κατοίκησης στη ζώνη μελέτης που θα μπορούσαν να λειτουργούν ως χώροι κοινωνικού αποκλεισμού. Σε ολόκληρη τη ζώνη μελέτης ο αριθμός των κατοίκων που ζουν σε ενότητες με ενδείξεις κοινωνικού αποκλεισμού σχεδόν διπλασιάζεται μέσα στη δεκαετία 1991-2001. Στο ίδιο χρονικό διάστημα η γεωγραφική κατανομή των ενοτήτων μεταβάλλεται μακροσκοπικά από διάχυτη σε περισσότερο συγκεντρωμένη

Εικόνες 11, 12, 13.
Οργανωμένος οικισμός:
γκέτο τσιγγάνων (2004)

κατά μήκος κύριων οδικών αξόνων, ενώ μερικές μόνο ενότητες διατηρούν σταθερά ενδειξεις κοινωνικού αποκλεισμού τόσο το 1991 όσο και το 2001. Πρόκειται κυρίως είτε για πληθυσμιακά μικρές ενότητες κατοίκησης σε ασαφή πολεοδομική συνθήκη, είτε για μεγαλύτερες οικιστικές ενότητες παλιών συγκροτημάτων κατοικίας και περιοχές εδραιωποιημένων τσιγγάνων.

Η αναλυτική διερεύνηση των κατοικήσεων ανέδειξε διαφορετικούς τύπους χώρων κοινωνικού αποκλεισμού με χωροκοινωνικές μορφές και λειτουργίες οι οποίοι δεν επιδεικνύουν τη χαρακτηριστική «κοινωνική υβριδικότητα» (Λεοντίδου 2006) των ελληνικών πόλεων, με τη χαρακτηριστική έντονη ανάμιξη κοινωνικών και εισοδηματικών ομάδων της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Οι χώροι αυτοί είναι όλοι προϊόντα διαδικασιών της πρόσφατης τριακονταετίας και επιδεικνύουν με τόν πλέον σαφή τρόπο τις χωροκοινωνικές μεταλλαγές στις οποίες υπόκειται η Θεσσαλονίκη σε αυτό το χρονικό διάστημα. Εντούτοις η περιφέρειά της αποτελεί σήμερα ένα δυσανάγνωστο μωσαϊκό, κατακερματισμένη τόσο χωρικά όσο και κοινωνικά, όπου παλιότερα σχήματα κοινωνικής διαίρεσης δεν επιβεβαιώνονται απόλυτα. Μέσα σε αυτό το μωσαϊκό διακρίνονται χαρακτηριστικές εγκαταστάσεις κατοίκησης σε μια συνθήκη πολεοδομικής ασάφειας που δεν προεικονίζει προοπτική θετικής ενσωμάτωσής τους στο μέλλον. Οι κατοικήσεις αυτές συνιστούν χώρους ενός πολυδιάστατου κοινωνικού αποκλεισμού με διάρκεια και ένταση: καταφύγια, κρησφύγετα, στιγματισμένες γειτονιές, γκέτο και μικρόκοσμοι, που αφορούν σε συγκε-

ντρώσεις τσιγγάνων, Πόντιων ομογενών, οικονομικών μεταναστών, αλλά και χαμηλών κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων και ηλικιωμένων (γυναικών) (ενδεικτικά, βλ. Εικ. 4-13).

Από τα ευρήματα της μελέτης της συγκρότησης της αστικής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης προκύπτει σαφώς ότι κατά τη δεύτερη μεταπολεμική περίοδο διαμορφώνεται πράγματι σε αυτήν μια νέα χωροκοινωνική τάξη που δεν προσομοιάζει σε αυτή του παρελθόντος. Πρόκειται για μετασχηματισμούς που αντανακλούν με τις διαδικασίες του γνωστού «μεταπολεμικού προτύπου πολεοδομικής ανάπτυξης και οργάνωσης» (Οικονόμου 1993, 2000α, 2000β), αλλά δεν έχουν πλέον στην περιφέρεια αφομοιωτικά χωροκοινωνικά αποτελέσματα και παράγουν πολλαπλές χωρικές διαιρέσεις προάγοντας αποκλεισμούς. Τα δεδομένα αυτά καθιστούν την κυρίαρχη βεβαιότητα για τις απεριόριστες δυνατότητες χωροκοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης ευπαθών ομάδων στην ελληνική πόλη μάλλον έωλη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin, A., Graham, S. (1997), «The Ordinary City», *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 22: 411-429.
- Beauregard, R. A., Haila, A. (2000), «The Unavoidable Continuities of the City», στο Marcuse, P., Van Kempen, R. (επιμ.) (2000), *Globalizing Cities: A New Spatial Order?*, Oxford: Blackwell, σ. 22-36.
- Γετίμης, Π., Γράβαρης, Δ. (επιμ.) (1993), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: η σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Harvey, D. (1996), *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford: Blackwell.

- Jacobs, J. (1961), *The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Town Planning*, Harmondsworth: Penguin.
- Kazepov, Y. (επιμ.) (2005), *Cities of Europe: Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*, Oxford: Blackwell.
- Λεοντίδου, Λ. (2006), «Διαπολιτισμικότητα και ετεροτοπία στο μεσογειακό αστικό τοπίο: από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην επιχειρηματική πόλη», στο Γοσποδίνη, Α., Μπεριάτος, Η. (επιμ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Αθήνα: Κριτική, σ. 70-84.
- Μαλούτας, Θ. (επιμ.) (2000), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τόμ. Α': «Οι πόλεις», Αθήνα / Βόλος: ΕΚΚΕ / Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Ecole Française d'Athènes.
- Marcuse, P., Van Kempen, R. (επιμ.) (2000), *Globalizing Cities: A New Spatial Order?*, Oxford: Blackwell.
- Μοδινός, Μ., Ευθυμίουπουλος, Η. (επιμ.) (2000), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής / ΔΙΠΕ.
- Οικονόμου, Δ. (1993), «Στεγαστική πολιτική: σημερινή κατάσταση και προοπτικές στις χώρες της Ε.Κ. και την Ελλάδα», στο Γετίμης, Π., Γράβαρης, Δ. (επιμ.) (1993), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: η σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 313-360.
- Οικονόμου, Δ. (2000α), «Η περιβαλλοντική διάσταση της πολεοδομικής πολιτικής στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Μοδινός, Μ., Ευθυμίουπουλος, Η. (επιμ.) (2000), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής / ΔΙΠΕ, σ. 47-69.
- Οικονόμου, Δ. (2000β), «Τα μεγάλα έργα στην Αττική και τα νέα στοιχεία της πολεοδομικής πολιτικής», στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.) (2000), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τόμ. Α': «Οι πόλεις», Αθήνα / Βόλος: ΕΚΚΕ / Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Ecole Française d'Athènes, σ. 80-81.
- Robinson, J. (2002), «Global and World Cities: A View from Off the Map», *International Journal of Urban and Regional Research*, 26: 531-554.
- Robinson, J. (2006), *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*, London / New York: Routledge.
- Sassen, S. (1991), *The Global City: New York*, London, Tokyo, Princeton: Princeton University Press.

ΧΡΟΝΟΧΩΡΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΕΞΙΚΟΥ¹

Μαρία Χαϊδοπούλου-Βρυχεία

Ηπαρούσα διατριβή εντάσσεται στην ευρύτερη θεματική περιοχή της πολιτισμικής γεωγραφίας και έχει στόχο να προσεγγίσει την καθημερινότητα στην πόλη από την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων, από την πλευρά δηλαδή των ανθρώπων που βιώνουν και εν μέρει παράγουν αυτή την καθημερινότητα. Η έρευνα εστιάζει σε μη εργασιακούς χρονοχώρους «συνάντησης-συζήτησης» (ημιδημόσιους χώρους «ελεύθερου χρόνου»), οι οποίοι ονομάζονται και *χώροι (χρονοχώροι) απόλαυσης*.

Οι χρονοχώροι της καθημερινότητας προσεγγίζονται μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων, δηλαδή μέσα από αφηγήσεις υποκειμένων γι' αυτούς. Τα αρχικά ερωτήματα που είχαν τεθεί αφορούσαν: στον τρόπο με τον οποίο περιγράφουν τους χρονοχώρους της καθημερινότητας τα υποκείμενα, δηλαδή τα βιώματα και οι πρακτικές που διαμορφώνουν, στις πιθανές κατηγορίες που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τους χρονοχώρους και στις αναπαραστάσεις που έχουν για συγκεκριμένους χρονοχώρους της καθημερινότητας.

Οι τόποι έρευνας είναι η Αθήνα και η Πόλη του Μεξικού, οι οποίες αποτελούν βιωμένους τόπους για την ερευνήτρια. Η σύγκριση γίνεται μεταξύ αφηγήσεων των υποκειμέ-

νων και όχι μεταξύ των δύο πόλεων. Με άλλα λόγια, η σύγκριση αφορά στο αντικαθρέφτισμα αφηγήσεων για την καθημερινότητα στην πόλη, ως μέθοδος που βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των διαφορετικών χρονοχώρων που διαμορφώνονται.

Η διατριβή διαρθρώνεται ως εξής:

Στο Κεφ. 1 περιγράφονται ο στόχος της έρευνας, η μεθοδολογία και οι βασικές έννοιες που χρησιμοποιούνται. Η διατριβή βασίστηκε σε ελληνόφωνη, ισπανόφωνη και αγγλόφωνη βιβλιογραφία και σε πρωτογενή έρευνα πεδίου. Η έρευνα πεδίου στηρίχτηκε μεταξύ άλλων σε υλικό του περιοδικού τύπου (οδηγούς πόλης) και σε συνεντεύξεις ειδικών πληροφορητών και πληροφορητριών, και το βασικό της κομμάτι αποτελείται από ημιδομημένες συνεντεύξεις 40 ανθρώπων που συγχάζουν στην καθημερινότητά τους σε συγκεκριμένους χώρους απόλαυσης (οι οποίες ονομάζονται συνεντεύξεις υποκειμένων).

Στην Αθήνα επιλέχθηκαν τρία καφέ-μπαρ και ένα καφέ-ουζερί και στο Μεξικό ένα καφέ και δύο *cantin* (είδος μπαρ με ελαφρύ φαγητό που στην αρχική του μορφή εμφανίζει ομοιότητες με το παραδοσιακό καφενείο). Αυτοί οι χώροι, βάσει των οποίων βρέθηκαν και τα υπο-

1. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2008. Επιβλέπων: Κωστής Χατζημυχάλης. Η διατριβή πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ «Ηράκλειτος: Υποτροφίες έρευνας με προτεραιότητα στη βασική έρευνα» (ιδρυματικός υπεύθυνος: Πάυλος Δελλαδέτσιμας).

κείμενα, εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά της συνάντησης-συζήτησης, ο τιμοκατάλογός τους ανταποκρίνεται στις αντίστοιχες οικονομικές δυνατότητες μεσαίων εισοδημάτων, και βρίσκονται στα ευρύτερα ιστορικά κέντρα των δύο πόλεων. Οι συνεντεύξεις υποκειμένων έγιναν σε γυναίκες και άνδρες εργαζόμενες/ους, 25-45 ετών, οι οποίες/οι δεν έχουν σημαντικές οικογενειακές υποχρεώσεις και διαθέτουν εισόδημα ικανό ώστε να μπορούν να επισκεφθούν τους συγκεκριμένους χώρους. Να σημειωθεί ότι η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν τα υποκείμενα εμφανίζεται προνομιούχα ως προς τη σχέση εισοδήματος/χρόνου που διαθέτει.

Στο Κεφ. 2 εξετάζεται το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η διατριβή. Η τριμερής ανάλυση για την παραγωγή του χώρου που έχει επεξεργαστεί ο H. Lefebvre (κυρίως στο έργο *La Production de l'espace*, 1974), αλλά και άλλοι μελετητές, όπως ο D. Harvey, επεκτείνεται στους χρονοχώρους της καθημερινότητας. Αν ο χώρος κατά τον Lefebvre παράγεται στη διαλεκτική σχέση χωρικών πρακτικών (όπως καθημερινές αστικές ρουτίνες), αναπαραστάσεων του χώρου (ο λόγος των ειδικών για το χώρο και οι αντίστοιχες θεσμικές ρυθμίσεις και παρεμβάσεις) και χώρων της αναπαραστάσης ή βιωμάτων (ο χώρος των χρηστών και χρηστριών ως άμεσα βιωμένος), τότε οι χρονοχώροι της καθημερινότητας συγκροτούνται στη διαλεκτική σχέση χρονοχωρικών πρακτικών, αναπαραστάσεων χρονοχώρων και βιωμένων χρονοχώρων. Αυτή η θεωρητική προσέγγιση συνδέεται με τη σχεσιακή ανάλυση του χώρου της D. Massey, όπως έχει αναπτυχθεί, για παράδειγμα, στο *For Space* (2005). Συνδυάζοντας τις δύο θεωρήσεις (των Lefebvre και Massey), οι χρονοχώροι της κα-

θημερινότητας εμφανίζονται ως «σχέσεις μεταξύ», ως ενσωματωμένες πρακτικές που αντανακλούν βιώματα και αναπαραστάσεις.

Στο ίδιο κεφάλαιο δίνονται και κάποια στοιχεία για την κυρίαρχη αναπαραστάση για το χώρο και το χρόνο στην καθημερινότητα: ο χώρος ως επιφάνεια και ο χρόνος ως ποσότητα είναι ομοιογενείς, αφηρημένοι, κενοί περιεχομένου και πλαισίου και χρησιμοποιούνται ως αγαθά/πόροι. Στη συνέχεια, μέσω παραδειγμάτων από τις *Έρευνες χρήσεως χρόνου* της Eurostat, επιχειρείται μια κριτική κατηγοριών που προκύπτουν από τον κατακερματισμό της καθημερινότητας σε αφηρημένους χρόνους και χώρους. Επιπλέον, γίνεται φανερό ότι η ανάγκη της καθημερινότητας με αναπαραστατικές κατηγορίες χρόνων και χώρων που έχουν καθοριστεί σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένη κατανόηση των πρακτικών που διαμορφώνονται.

Στο Κεφ. 3 περιγράφονται από δευτερογενείς πηγές και από συνεντεύξεις ειδικών πληροφορητών/τριών συγκεκριμένες όψεις της καθημερινότητας στην Αθήνα και την Πόλη του Μεξικού, ώστε να γίνει κατανοητό το πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι συνεντεύξεις των υποκειμένων. Στοιχεία όπως η έκταση και ο χωροκοινωνικός διαχωρισμός επιδρούν και διαφοροποιούν τις καθημερινότητες στις δύο πόλεις. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Πόλης του Μεξικού η καθημερινότητα καθορίζεται από ιδιαίτερα χρονοβόρες μετακινήσεις, αλλά και από τακτικές αποφυγής των εντάσεων που δημιουργεί η επαφή με τον δημόσιο χώρο της πόλης, εντάσεων που σχετίζονται με τη βία και την παρενόχληση (ανασφάλεια). Επίσης, στο ίδιο κεφάλαιο καταδεικνύ-

εται ότι οι χώροι απόλαυσης αφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στις δύο πόλεις, και περιγράφονται τα βασικά χαρακτηριστικά ευρύτερων κατηγοριών χώρων απόλαυσης που χρησιμοποιούνται στην έρευνα πεδίου (για παράδειγμα, τα καφέ-μπαρ στην περίπτωση της Αθήνας και οι *cantinas* στην περίπτωση της Πόλης του Μεξικού).

Στο Κεφ. 4 αναπτύσσονται η μεθοδολογία, η εμπειρία, τα προβλήματα και η ανάλυση της κυρίως έρευνας πεδίου, δηλαδή των συνεντεύξεων των υποκειμένων. Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας αυτού του υλικού παρουσιάζονται σε δύο ενότητες: στην πρώτη αναδεικνύεται η ρευστότητα των χρονοχωρικών πρακτικών, των βιωμένων χρονοχώρων και των αναπαραστάσεων χρονοχώρων των υποκειμένων. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται οι χρονοχώροι της «δουλειάς», του «έξω» και των διαδρομών –που αποτελούν και κοινούς βιωμένους χρονοχώρους για τα υποκείμενα– καθώς και οι αναπαραστάσεις των υποκειμένων σε σχέση με την κατηγορία του «ελεύθερου χρόνου». Οι χρονοχωρικές «κατηγορίες» που προκύπτουν στις αφηγήσεις εμφανίζονται ανοιχτές, ανομοιογενείς, ρευστές και σε συνεχή αλληλεπίδραση. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι, όπως φαίνεται από τις συνεντεύξεις, οι βιωμένοι χρονοχώροι δεν ταυτίζονται με τον αφηρημένο χρόνο και χώρο και επηρεάζουν χρονοχωρικές πρακτικές και αναπαραστάσεις. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι στις περιγραφές η καθημερινότητα παρουσιάζεται ως συνεχές στο οποίο διακρίνονται χρονοχώροι χαλάρωσης και έντασης οι οποίοι αλληλοδιαπλέκονται. Οι χρονοχώροι έντασης συνδέονται είτε με χρονοχώρους εργασίας και υποχρεώσεων, είτε με μετακινήσεις στην

πόλη, ενώ οι χρονοχώροι χαλάρωσης συνδέονται με το σπίτι, με χώρους απόλαυσης, με δημόσιους χώρους (κυρίως στην πόλη του Μεξικό) και με διαδρομές στην πόλη.

Ενώ η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει γενικότερες αναπαραστατικές κατηγορίες καθημερινών χρονοχώρων, η δεύτερη ενότητα αποτελεί μια προσπάθεια εννοιολόγησης συγκεκριμένων χρονοχώρων με αφετηρία τις πρακτικές και τα βιώματα των υποκειμένων. Αναλυτικότερα, στη δεύτερη ενότητα εξετάζονται οι χρήσεις της πόλης από τα υποκείμενα σε σχέση με δημόσιους και ημιδημόσιους χώρους σε μη εργασιακούς χρόνους (χρονοχώροι χαλάρωσης). Μελετούνται χρονοχώροι βόλτας, χρήσης πάρκων και πλατειών, άλλων μαγαζιών της πόλης και των επιλεγμένων χώρων απόλαυσης. Το βασικό συμπέρασμα για τους τελευταίους είναι ότι εμφανίζονται ως οι περισσότερο οικειοποιημένοι χώροι (στην ουσία χωροχρόνοι), δηλαδή η οικειότητα συγκροτείται περισσότερο σε αυτούς τους χρονοχώρους παρά σε χρονοχώρους βόλτας, πάρκων/πλατειών, άλλων μαγαζιών ή διαδρομών.

Οι έννοιες του οικείου και της οικειοποίησης αναδείχθηκαν από τις συνεντεύξεις. Η λέξη «οικείο» επανερχόταν στο λόγο των υποκειμένων όταν τους ζητούσα να μιλήσουν για την αίσθηση που είχαν για τους επιλεγμένους χώρους. Ο αρχικός όρος «χρονοχώροι συνάντησης-συζήτησης» ήταν εξ ολοκλήρου περιγραφικός μιας δραστηριότητας και συνδεόταν περισσότερο με τις πρακτικές παρά με τα βιώματα των υποκειμένων για αυτούς τους χρονοχώρους. Ο όρος «χρονοχώροι απόλαυσης» όπως και ο όρος «χρονοχώροι χαλάρωσης» που αναδείχθηκαν στις συνεντεύξεις ήταν προβληματικοί, καθώς δεν αφορούσαν μόνο σε αυ-

τούς τους χώρους, αλλά μπορούν να χαρακτηρίζουν και άλλους χώρους της πόλης, δημόσιους ή «ιδιωτικούς».

Ο προτεινόμενος όρος του *δημόσιου οικείου* αποτελεί μια κατασκευή που προσπαθεί να μεταφέρει στον επιστημονικό λόγο ένα βίωμα των υποκειμένων, να πλησιάσει περισσότερο στη βιωματική/πρακτική πλευρά αυτών των χρονοχώρων, να συστηματοποιήσει, όσο αυτό είναι δυνατό, τις βιωματικές/πρακτικές όψεις αυτών των χώρων από την πλευρά των ανθρώπων που τους επισκέπτονται με άλλα λόγια, χωρίς να εξουδετερώσει τα βιωματικά/πρακτικά χαρακτηριστικά αυτών των χρονοχώρων, να προσεγγίσει μια πιθανή (βιωματική) αναπαράσταση. Η συγκρότηση του δημόσιου οικείου (ή ημιδημόσιου οικείου) αποτελεί ένα πείραμα δημιουργίας μιας «κατηγορίας» ρευστής. Μιλάμε για συγκρότηση, γιατί η έννοια αναδεικνύεται ως διαδικασία και όχι ως στατική κατάσταση: το δημόσιο οικείο βρίσκεται πάντα υπό αμφισβήτηση και υπό κατασκευή.

Οι χώροι του δημόσιου οικείου δεν είναι τόσο «κλειστοί» όσο το σπίτι, που μπορεί να σημαίνει απομόνωση, μοναξιά ή συγκεκριμένες υποχρεώσεις, και όχι τόσο δημόσιοι (ανοιχτοί) όσο ένα πάρκο, ένας δρόμος ή ακόμα και ένας άλλος χώρος «διασκέδασης», πιο ουδέτερος ή απρόσωπος για τα υποκείμενα. Στην περίπτωση της Πόλης του Μεξικού, εκτός από την αντίθεση «οικείο»/«απρόσωπο», το δημόσιο οικείο αρθρώνεται και μέσα από μια σχέση αντίθεσης «ασφάλειας»/«επικινδυνότητας». Το δημόσιο οικείο είναι χρονοχωρικά και συλλογικά προσδιορισμένο, και τα υποκείμενα θεωρούν ότι έχουν συμμετάσχει ενεργά στη δημιουργία αυτής της οικειότητας και δεν αποτελούν παθη-

τικούς αποδέκτες της. Είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τις διαφορετικές «διαδρομές» (με την έννοια που δίνει η Massey στον όρο) των υποκειμένων, το δημόσιο οικείο αυτών των χώρων εμφανίζεται ως κοινή (βιωματική) αναπαράσταση.

Τέλος, στο Κεφ. 5 συνοψίζονται κάποια συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα που προέκυψαν από τη διατριβή. Η έρευνα αναδεικνύει τη σημασία των βιωμένων χρονοχώρων για τη συγκρότηση της καθημερινότητας στην πόλη. Οι βιωμένοι χρονοχώροι ξεπερνούν τα όρια του μετρήσιμου χώρου και χρόνου και μπορούν να δημιουργούν πρακτικές και αναπαραστάσεις.

Η έννοια του δημόσιου οικείου ως βιωματική αναπαράσταση (και ως πρακτική) αμφισβητεί μονοδιάστατες αναλύσεις της έννοιας της κατανάλωσης και αναδεικνύει μη επαρκώς μελετημένες όψεις της καθημερινότητας στην πόλη. Για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου δημιουργούν νησίδες (οικειότητας) στο κέντρο της πόλης που μπορεί να επεκτείνονται και σε άλλους χώρους (δημιουργία δικτύων). Αντίστοιχα, άλλες κοινωνικές ομάδες με άλλες καθημερινότητες μπορούν να δημιουργούν διαφορετικούς χρονοχώρους δημόσιου οικείου και τελικά διαφορετικές σχέσεις με την πόλη.

Αν βασικό χαρακτηριστικό των χρονοχώρων της καθημερινότητας είναι η ρευστότητά τους, θα πρέπει να ξεπεράσουμε τους διαχωρισμούς και τις «αντιφάσεις» των (επιστημονικών) αναγνώσεών μας για να κατανοήσουμε τη συνεχή κατασκευή της πόλης από τους/τις κατοίκους της: «πίσω» από την καθημερινότητα εμφανίζονται διαφορετικές πόλεις μέσα στην πόλη που εν μέρει όλες και όλοι μας ανακατασκευάζουμε καθημερινά.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΕΙΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ¹

Μιράντα Δανδουλάκη*

Το αντικείμενο της διατριβής και η επικαιρότητα του

Η προσπάθεια να κατανοήσουμε το ζήτημα των καταστροφών σήμερα προσομοιάζει στη μάχη με τη Λερναία Ύδρα. Πρόσφατες μεγάλες καταστροφές, όπως οι πλημμύρες στη Βιρμανία φέτος, η πλημμύρα της Νέας Ορλεάνης μετά τον τυφώνα Κατρίνα το 2005, το τσουνάμι στη ΝΑ Ασία το 2004, είχαν ως έναυσμα καλά μελετημένα φυσικά φαινόμενα. Ωστόσο αιφνιδίασαν ειδικούς και κοινό με την ένταση, την έκταση και το εύρος των επιπτώσεών τους.

Ακόμη πιο απαιτητικό γίνεται το εγχείρημα αν επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε μελλοντικές καταστροφές στις πολλαπλές και απρόβλεπτες διαστάσεις τους, ενόσω μάλιστα η παγκοσμιοποίηση (Bankoff et al. 2004) και η θεώρηση του ρίσκου ως εγγενούς στοιχείου της ύστερης νεωτερικότητας (Beck 1992) οδηγούν σε αναγόρευση των καταστροφών σε καθημερινό ζήτημα.

Σε αυτή την πραγματικότητα μπορεί να θεωρηθεί παρωχημένη η επιλογή να εκπονηθεί μια διατριβή που να αναφέρεται στην αντισεισμική προστασία. Από την άλλη πλευρά, η έρευνα με βάση έναν γνωστό και καλά μελετημένο φυσικό κίνδυ-

νο σε μια χώρα με μεγάλη εμπειρία στις σεισμικές καταστροφές δημιουργεί πρόσφορο έδαφος ώστε να επισημανθούν πτυχές της ασφάλειας και της προστασίας που ενδεχομένως συγκαλύπτονται από άγνοια αναφορικά με τους νέους κινδύνους ή και αδυναμία να διανοηθούμε καν τις καταστροφές του μέλλοντος.

Η διατριβή εξετάζει την αντισεισμική προστασία στην Ελλάδα ως πολυεπιστημονικό και πολυτομεακό ζήτημα, εστιάζοντας στη σχέση της με το σχεδιασμό του χώρου. Συναφές επιμέρους ζήτημα αποτελεί η υπόθεση «η καταστροφή ως παράθυρο ευκαιρίας» για μια ολοκληρωμένη ανασυγκρότηση που να εξυπηρετεί συνδυασμένα αναπτυξιακούς και πολεοδομικούς στόχους και τη μείωση της σεισμικής διακινδύνευσης.

Διάρθρωση και μεθοδολογία

Η διατριβή αποτελείται από επτά κεφάλαια. Ακρογωνιαίο λίθο της αποτελεί η θεωρητική συζήτηση στο πεδίο των καταστροφών και κινδύνων. Μελετώνται οι βασικές έννοιες «επικινδυνότητα», «τρωτότητα», «διακινδύνευση», «ικανότητα ανάκαμψης», «καταστροφή» και οι σχέσεις μεταξύ τους. Εξετάζονται οι κύριες θεωρήσεις στο πεδίο των κινδύνων και

1. Διδακτορική διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ, 2008. Επιβλέπων: Α. Αραβαντινός.

* Πολιτικός Μηχανικός ΕΜΠ, ΜΔΕ Περιφερειακή Ανάπτυξη, e-mail: mdand@tee.gr.

καταστροφών και η εξέλιξή τους. Θίγεται το επίκαιρο ζήτημα της διακυβέρνησης των κινδύνων. Γίνεται αναφορά στις βασικές σχολές της γεωγραφίας των καταστροφών. Αξιολογείται, επίσης, η επίδραση της ευρείας χρήσης συστημάτων και εργαλείων με χωρική-γεωγραφική αναφορά στη θεώρηση βασικών εννοιών και των καταστροφών των ιδίων.

Συμπληρωματικά, εξετάζονται, με επίκεντρο κατά το δυνατόν τα μη δομικά μέτρα και τη χωρική ανάπτυξη, πολιτικές και πρακτικές που αναπτύσσονται διεθνώς αναφορικά με την προστασία από καταστροφές. Μελετάται η κατάσταση σε σχέση με προεξάρχοντες δρώντες στο πεδίο των καταστροφών και κινδύνων, και συγκεκριμένα τον ΟΗΕ, τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και την Ευρωπαϊκή Ένωση, αναδεικνύονται γενικές τάσεις και επισημαίνονται καλές πρακτικές. Θίγεται ακόμη το ζήτημα των νέων εργαλείων διακυβέρνησης, όπως οι συμπράξεις και τα δίκτυα.

Στη συνέχεια η διατριβή επικεντρώνεται στην αντισεισμική προστασία στην Ελλάδα. Εξετάζεται η σεισμική διακινδύνευση και συζητούνται οι συνθήκες και διαδικασίες που υποθάλπουν την τρωτότητα και δημιουργούν ικανότητα ανάκαμψης. Έχοντας ως σημείο αναφοράς σεισμικές καταστροφές των τελευταίων 30 χρόνων, σκιαγραφείται η πορεία που οδήγησε στις υφιστάμενες πολιτικές και πρακτικές αντισεισμικής προστασίας. Τέλος, συνοψίζονται τα βασικά χαρακτηριστικά της αντισεισμικής προστασίας ως προς την πρόληψη, τη διαχείριση της έκτακτης κατάστασης και την αποκατάσταση-ανασυγκρότηση.

Έπειτα η εστίαση μετατοπίζεται προς το σχεδιασμό του χώρου, που κατ' αρχήν φαίνεται προνομιακός τομέας για την εξυπηρέτηση στόχων

αντισεισμικής προστασίας. Με βάση αρχικά τις ερευνητικές προσπάθειες και το θεσμικό πλαίσιο, μελετώνται τα χαρακτηριστικά του σχεδιασμού του χώρου στην Ελλάδα και η σχέση του με την αντισεισμική προστασία. Συμπληρωματικά, εξετάζονται οι αντιλήψεις και πεποιθήσεις, οι παραδόσεις και οι εμπειρίες, οι σχέσεις και οι μορφές επικοινωνίας, καθώς και η συνολική θεώρηση διαφορετικών επαγγελματικών κλάδων αναφορικά με τη συνέργεια σχεδιασμού του χώρου και αντισεισμικής προστασίας στην Ελλάδα. Για το σκοπό αυτόν διεξάγεται έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφοριοδότες από τους κλάδους των πολιτικών μηχανικών, των γεωεπιστημόνων και των πολεοδόμων-χωροτακτών, οι οποίοι κατά κύριο λόγο αντικατοπτρίζουν στις παρούσες συνθήκες τη σχέση της αντισεισμικής προστασίας με το τρίπτυχο «έδαφος, κτήριο, χώρος».

Τέλος, με περίπτωση-αναφορά την ανασυγκρότηση της Καλαμάτας μετά τους σεισμούς του 1986, ερευνήθηκε υπό ποιες προϋποθέσεις η σεισμική καταστροφή λειτουργεί ως καταλύτης για ευρύτερες πολυτομεακές και πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις της ανασυγκρότησης. Για το σκοπό αυτόν αξιοποιήθηκαν συνδυασμένα γραπτές πηγές και στατιστικά δεδομένα, προσωπικές εμπειρίες και υλικό, καθώς και συνεντεύξεις σε βάθος με ανθρώπους-κλειδιά.

Σύνοψη των συμπερασμάτων

Η θεωρητική συζήτηση και η διεθνής εμπειρία

Η συζήτηση στο πεδίο των φυσικών καταστροφών και κινδύνων έχει διανύσει μια μακρά πορεία, από τις

θεοκρατικές αντιλήψεις του παρελθόντος και την επικέντρωση στο φυσικό φαινόμενο και την επικινδυνότητα μέχρι τις σύγχρονες πολυεπιστημονικές και πολυτομεακές προσεγγίσεις και τις συγκλίσεις με ευρύτερες θεματικές.

Σταθμό στην πορεία αυτήν αποτέλεσε η ανάδειξη των κοινωνικών και οικονομικών διαστάσεων της τρωτότητας και η θεώρηση των καταστροφών ως απόρροιας της συνεχούς αλληλεπίδρασης φύσης και κοινωνίας και όχι ως εξαιρετικών καταστάσεων που συμβαίνουν έξω και πέρα από την ανάπτυξη. Η προσέγγιση αυτή δίνει έμφαση σε διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο μακροεπίπεδο και στις θεμελιώδεις δομικές διαδικασίες που υποθάλπουν την τρωτότητα (Blaikie et al. 1994).

Στις μέρες μας τα πεδία των φυσικών κινδύνων και του περιβάλλοντος, και ιδίως της κλιματικής αλλαγής, προσεγγίζουν το ένα το άλλο τόσο σε επίπεδο θεωρητικό όσο και σε επίπεδο πολιτικών. Παρότι είναι εμφανής η τομή των δύο πεδίων, τουλάχιστον ως προς τις καταστροφές με ένασμα φυσικά φαινόμενα που συνδέονται με την κλιματική αλλαγή, η σύγκλιση δεν είναι απρόσκοπη. Μένει ακόμη να ξεπεραστεί μια εννοιολογική σύγχυση που επικρατεί, καθώς και ο διαχωρισμός των επιστημονικών κοινοτήτων και των μέσων επιστημονικού διάλογου. Απομένει επίσης να επιτευχθεί η συμβατότητα των πολιτικών και η συμπληρωματικότητα μηχανισμών και μέσων χρηματοδότησης (Thomalla et al. 2006). Κυρίως όμως απαιτείται να βρεθεί κοινά αποδεκτός τόπος ως προς τη σημασία της κοινωνικής τρωτότητας και των δομικών διαδικασιών που την υποθάλπουν.

Παράλληλα, το πεδίο των καταστροφών επανατοποθετείται σε

σχέση με καταστάσεις με αντίστοιχα χαρακτηριστικά, όπως οι κρίσεις και οι σύνθετες έκτακτες καταστάσεις, ενώ η προστασία από καταστροφές συνδιαλέγεται με την ασφάλεια έναντι απειλών και καταστροφών από πρόθεση.

Σήμερα λοιπόν το πεδίο των φυσικών καταστροφών προσπαθεί να οριοθετηθεί σε επίπεδο εννοιών, επιστημονικών κοινοτήτων, πολιτικών και πρακτικών. Η διάχυση και αλληλεπίδρασή του με άλλες θεματικές, και ιδίως με αυτές του περιβάλλοντος, της ανάπτυξης και της ανθρώπινης ασφάλειας, είναι εμφανής. Παράλληλα, ανοίγει ο δρόμος για πολυεπιστημονικές και πολυτομεακές προσεγγίσεις που θέτουν επιστημολογικές, μεθοδολογικές και πρακτικές προκλήσεις που τονίζουν την ανάγκη για σύγχρονα εργαλεία λήψης και υλοποίησης αποφάσεων.

Εν κατακλείδι, η σύγχρονη πρόκληση στο πεδίο των καταστροφών και κινδύνων εντοπίζεται στο να κατανηθούν καλύτερα στο χώρο και το χρόνο οι διαδικασίες επικινδυνότητας και τρωτότητας σε διάφορες χώρες και κοινότητες και για διάφορες καταστροφές και κινδύνους. Μια τέτοια ολιστική προσέγγιση συνάδει εξάλλου με την προϊούσα σύγκλιση του πεδίου των κινδύνων και καταστροφών με τις ευρύτερες θεματικές του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης, που έτσι και αλλιώς βρίσκονται σε μια δυναμική επανακαθορισμού της μεταξύ τους σχέσης.

Η αντισεισμική προστασία στην Ελλάδα

Η εξέταση των θεσμικών εργαλείων και των πρακτικών αντισεισμικής προστασίας στην Ελλάδα την περίοδο 1975-2005, χονδρικά από το σεισμό της Θεσσαλονίκης το 1978 μέχρι

και το σεισμό της Αθήνας το 1999, αποκαλύπτει τον κυρίαρχο ρόλο των κρατικών πολιτικών, οι οποίες συναρθρώνονται σε δύο άξονες:

– τον αντισεισμικό κανονισμό ως σχεδόν αποκλειστικό εργαλείο πρόληψης, με στόχο την επίτευξη ενός ελάχιστου ορίου σεισμικής ασφάλειας των δομημάτων

– τη διαχείριση καταστροφής, δηλαδή τη διαχείριση έκτακτης ανάγκης και την αποκατάσταση. Για τη διαχείριση έκτακτης ανάγκης έχει συγκροτηθεί ένας μηχανισμός που αποδίδει ένα σύνολο τεχνικών και μη τεχνικών επεμβάσεων έκτακτης ανάγκης. Η αποκατάσταση επικεντρώνεται στην αποκατάσταση των δομημάτων, κυρίως μέσω οικονομικής ενίσχυσης από το κράτος των ιδιοκτητών σεισμοπλήκτων κτηρίων προκειμένου να τα αποκαταστήσουν.

Η αντισεισμική προστασία αποτέλεσε προτεραιότητα εθνικής εμβέλειας τις προηγούμενες δεκαετίες. Σταδιακά κατακτήθηκε γνώση και εμπειρία και συγκροτήθηκε ένα σύστημα που αναφέρεται σε όλες τις φάσεις μιας καταστροφής, δηλαδή την πρόληψη, τη διαχείριση της έκτακτης ανάγκης και την αποκατάσταση.

Κύριο χαρακτηριστικό της αντισεισμικής προστασίας στην Ελλάδα μέχρι σήμερα αποτελεί η εστίαση στο κτήριο και τον ιδιοκτήτη. Παρά τα θετικά αποτελέσματα που έχει επιφέρει, η επικέντρωση στη σεισμική ασφάλεια του δομήματος και τον αντισεισμικό κανονισμό παρουσιάζει εγγενείς περιορισμούς (Τάσιος 2006). Επιπρόσθετα, υπόκειται στις αδυναμίες και τους περιορισμούς μιας μονοτομεακής προσέγγισης και δεν απαντά σε πολύπλοκες διαδικασίες που υποθάλλουν την τρωτότητα και οδηγούν στην καταστροφή.

Η αντισεισμική προστασία στην Ελλάδα στηρίζεται σε ατομικές λύσεις και διεξόδους. Αυτό δεν είναι

ανεξάρτητο από την ικανότητα ανάκαμψης που παρατηρείται μετά από μια σεισμική καταστροφή, ενδεχομένως όμως κατά περίπτωση συνεπάγεται τη μετακύλιση τρωτότητας και διακινδύνευσης μεταξύ κοινωνικών ομάδων, τόπων, τομέων και γενεών. Το σύστημα αποκατάστασης σεισμοπλήκτων που βασίζεται σε μεμονωμένες ανά ιδιοκτησία επεμβάσεις αποκατάστασης κτηρίων συμβάλλει στη διατήρηση του αναπτυξιακού και πολεοδομικού καθεστώτος στις σεισμοπλήκτες περιοχές. Εντέλει η επικέντρωση της αντισεισμικής προστασίας στο δόμημα και τον ιδιοκτήτη ουσιαστικά οδηγεί στο διαχωρισμό της από την ποιότητα του πολεοδομικού περιβάλλοντος και τη βιωσιμότητα.

Χωρικός σχεδιασμός και αντισεισμική προστασία: μια δύσκολη σχέση

Η παρούσα κατάσταση του σχεδιασμού του χώρου στη χώρα μας θέτει τα όρια αξιοποίησής του για τους σκοπούς της αντισεισμικής προστασίας. Έχει θεσμοθετηθεί ένα σύστημα χωρικού σχεδιασμού, ολοκληρωμένο ως προς τις χωρικές κλίμακας αναφοράς. Ωστόσο πολλά από τα εργαλεία που προβλέπει έχουν μείνει ανενεργά και άλλα έχουν αποδειχτεί ιδιαίτερα χρονοβόρα στην εφαρμογή τους.

Στο θεσμικό πλαίσιο, τόσο σε αυτό που διέπει το σχεδιασμό του χώρου όσο και σε αυτό που διέπει τον αντισεισμικό σχεδιασμό, διακρίνεται μια εν σπέρματι διεύρυνση των χωρικών κλιμάκων θεώρησης και ενδυνάμωση της συνεργασίας μεταξύ διαφόρων κλάδων και ειδικοτήτων, που προοιωνίζεται μια στενότερη σχέση μεταξύ του σχεδιασμού του χώρου και της αντισει-

σμικής προστασίας. Πάντως οι γέφυρες που δημιουργεί το θεσμικό πλαίσιο είναι αδύναμες και η αξιοποίησή τους συναντά δυσκολίες.

Το υπάρχον πλούσιο θεσμικό οπλοστάσιο του σχεδιασμού του χώρου εν δυνάμει θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για τους σκοπούς της αντισεισμικής προστασίας. Η θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής εκπόνησης μελέτης γεωλογικής καταλληλότητας ως πληροφοριακής βάσης του πολεοδομικού σχεδιασμού αποτέλεσε σημαντικό, αν και ανολοκλήρωτο, βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Συνολικά ωστόσο υπάρχουν αντιστάσεις και δυσκολίες στην αξιοποίηση του σχεδιασμού του χώρου για τους σκοπούς της προστασίας από ένα αβέβαιο και σπάνιο συμβάν, όπως οι σεισμοί. Πολύ περισσότερο μάλιστα εφόσον υπάρχουν δυσκολίες στην εφαρμογή του για τους σκοπούς που θέτει ο ίδιος ο σχεδιασμός του χώρου.

Ένα ζήτημα με θετικές και αρνητικές όψεις που έχει ανακύψει είναι η επίδραση που έχει η θεσμοθέτηση μελετών που υποστηρίζουν ή συμπληρώνουν τις πολεοδομικές, όπως οι περιβαλλοντικές μελέτες («στρατηγικές μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων»). Η συνεργασία διαφορετικών επιστημονικών πεδίων και επαγγελματικών κλάδων που αυτή συνεπάγεται θα μπορούσε κατ' αρχάς να ενδυναμώσει μια πολυεπιστημονική προσέγγιση. Έχει ωστόσο ήδη δημιουργήσει τριβές και αντιδράσεις. Η ανάγκη διαλόγου μεταξύ φορέων και κλάδων για τη σχέση του σχεδιασμού του χώρου και της περιβαλλοντικής προστασίας προβάλλει έντονα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, από το διάλογο αυτόν απουσιάζει το ζήτημα της προστασίας από φυσικές καταστροφές ως συστατικού της βιώσιμης ανάπτυξης.

Στις σημερινές συνθήκες λοιπόν ο αντισεισμικός σχεδιασμός για το

μετριασμό των σεισμικών επιπτώσεων επικεντρώνεται στην κλίμακα του κτηρίου, παραγνωρίζοντας άλλες χωρικές κλίμακες. Παράλληλα, η αντισεισμική προστασία έχει περιθωριακή θέση στο σχεδιασμό του χώρου. Η έρευνα με συνεντεύξεις κατέδειξε ένα σύνολο παραγόντων που συμβάλλουν στην κατάσταση αυτή, οι οποίοι έχουν να κάνουν κατ' αρχάς με το διαχωρισμό μεταξύ των επαγγελματικών κλάδων και διαφορετικές επαγγελματικές νοοτροπίες σε ό,τι αφορά στην αντισεισμική προστασία. Σχετίζονται, επίσης, με ένα έλλειμμα επικοινωνίας, συνεργασίας και συντονισμού μεταξύ φορέων, δομών και μηχανισμών σχεδιασμού του χώρου από τη μια πλευρά και αντισεισμικής προστασίας από την άλλη, παρότι κατά περίπτωση λειτουργούν άτυπες μορφές διασύνδεσης μεταξύ κλάδων και φορέων που συμβάλλουν στην υπέρβαση των επαγγελματικών, κλαδικών και τομεακών στεγανών.

Η καταστροφή ως παράθυρο ευκαιρίας υπό προϋποθέσεις

Η ανασυγκρότηση της Καλαμάτας από τους σεισμούς του 1986 σηματοδότησε μια στροφή στην αντισεισμική πολιτική της χώρας και αποτελεί περίπτωση-αναφορά. Άφησε ως παρακαταθήκη την άποψη ότι μια σεισμική καταστροφή δεν αφορά μόνο, ή και κυρίως, σε κτήρια, και επομένως απαιτείται μια πολυτομεακή και πολυθεματική προσέγγιση της ανασυγκρότησης. Άφησε επίσης τεχνογνωσία, πρακτικές και ένα «πακέτο» διοικητικών πράξεων που εφαρμόστηκαν σε επόμενες σεισμικές καταστροφές, σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα χωρίς κατάλληλες προσαρμογές.

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι α-

ποτελεί μια περίπτωση με στοιχεία μοναδικότητας. Ο Δήμος Καλαμάτας αποτελούσε εκείνη την περίοδο πεδίο πιλοτικής εφαρμογής νέων θεσμών σε μια ιστορική συγκυρία που προμοδοτούσε τη μετεξέλιξη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης σε θεσμό τοπικής εξουσίας και τοπικής ανάπτυξης. Κατευθύνσεις και προτεραιότητες στο τρίπτυχο αυτοδιοίκηση-πολιτισμός-περιβάλλον συνδυάστηκαν με ένα κλίμα συνεργασίας αυτοδιοίκησης και κυβέρνησης, καθώς και αξιοποίησης επιστημόνων και διανοουμένων σε σύνδεση με την τοπική κοινωνία. Ο ρόλος των προσωπικοτήτων που πρωταγωνίστησαν σε εκείνη τη φάση, καθώς και οι μακροχρόνιες μεταξύ τους σχέσεις συνεργασίας πριν το σεισμό, δεν πρέπει επίσης να υποτιμηθούν. Έτσι λοιπόν, η ανασυγκρότηση της Καλαμάτας μετά τους σεισμούς του 1986 ήρθε ως συνέχεια μιας προηγούμενης τοπικής δυναμικής σε μια συνολική κοινωνικοπολιτική συγκυρία, που είχε αναδείξει την αντισεισμική προστασία σε προτεραιότητα και θεωρούσε την Καλαμάτα πεδίο δοκιμής νέων θεσμών.

Αποτελεί λοιπόν ένας σεισμός ένα παράθυρο ευκαιρίας για πολεοδομική και πολιτισμική αναβάθμιση και ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο; Τουλάχιστον στην περίπτωση της κατά γενική ομολογία επιτυχημένης ανασυγκρότησης της Καλαμάτας, η μετασεισμική δυναμική καθορίστηκε από την προσεισμική. Με αυτή την έννοια, η σεισμική καταστροφή δεν υπήρξε «η ευκαιρία» σε τοπικό επίπεδο.

Από την άλλη πλευρά, η σεισμική καταστροφή της Καλαμάτας το 1986 σήμανε μια στροφή στην αντισεισμική πολιτική της χώρας και επηρέασε τη διαχείριση μετέπειτα καταστροφών μέχρι και τις μέρες μας. Αυτό όμως συνέβη ενόσω η α-

ντισεισμική προστασία συγκέντρω-νε πόρους, δυναμικό, δυναμισμό, ό-γραμα και προσδοκίες. Φαίνεται ότι αυτά αποτελούν αναγκαία συνθήκη ώστε να αξιοποιηθεί το παράθυρο ευκαιρίας που εν δυνάμει ανοίγει μετά από μια σεισμική καταστροφή.

Προοπτικές της αντισεισμικής προστασίας στην Ελλάδα

Η φάση κατά την οποία η αντισεισμική προστασία αποτελούσε εθνική προτεραιότητα βαίνει προς το τέλος της, έχοντας πάντως αποδώσει καρπούς σε επιστημονική γνώση και τεχνογνωσία, θεσμικούς και πρακτικές, υλικοτεχνική υποδομή και μέσα.

Το σύστημα αντισεισμικής προστασίας που έχει δημιουργηθεί δεν συναντά προς το παρόν ιδιαίτερες αντιστάσεις, αλλά δεν μπορεί να διατηρηθεί ως έχει. Ήδη τα μηνύματα από τον διεθνή χώρο ωθούν προς νέες κατευθύνσεις: τη μείωση του ρόλου των κρατικών πολιτικών, την προαγωγή του διαμοιρασμού του ρίσκου, τις πολυκινδυνικές προσεγγίσεις και την αξιοποίηση ευέλικτων σχημάτων διακυβέρνησης.

Ρευστότητα παρατηρείται αναφορικά με τη θεώρηση της αντισεισμικής προστασίας στα πλαίσια της προστασίας του περιβάλλοντος και της βιώσιμης ανάπτυξης. Η πρόσφατη ενσωμάτωση στο ελληνικό δίκαιο της κοινοτικής οδηγίας για την περιβαλλοντική αξιολόγηση σχεδίων και προγραμμάτων αποτέλεσε μια ευκαιρία που δεν αξιοποιήθηκε.

Το μέλλον για μια πιο ολοκληρωμένη θεώρηση της αντισεισμικής προστασίας στη χώρα μας δεν φαίνεται ελπιδοφόρο, παρότι πρόσφατες καταστροφές αναδεικνύουν τη σκοπιμότητά της. Οι διαχωρισμοί

και τα στεγανά μεταξύ φορέων και κλάδων δεν συμβάλλουν θετικά. Ιδίως όμως η ιεράρχηση προτεραιοτήτων στην κοινωνία αναδεικνύει ατομικές λύσεις έναντι των συλλογικών προσπαθειών και στόχους οικονομικής μεγέθυνσης έναντι της βιωσιμότητας. Παράλληλα, υπάρχουν πιέσεις προκειμένου να πάψουν οι μονοκινδυνικές, μονοτομεακές και αποσπασματικές προσεγγίσεις, κάτω και από την επίδραση του διεθνούς κλίματος, ιδίως στον τομέα του περιβάλλοντος. Σημάδια εν σπέρματι αλλαγών παρατηρούνται και στη χώρα μας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bankoff, G., Frenks, G., Hilhorst, D. (επιμ.) (2004), *Mapping Vulnerability: Disasters, Development and People*, London / Sterling: Earthscan.
- Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I., Wisner, B. (1994), *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*, London / New York: Routledge.
- Lagadec, P. (2005), *Crisis Management in the 21st Century: «Unthinkable» Events in «Inconceivable» Contexts*, Ecole Polytechnique / Centre National de la Recherche Scientifique, Cahier no. 2005-003 (<http://ceco.polytechnique.fr/CAHIERS/pdf/2005-003.pdf>, ανευρέθηκε στις 11/1/2008).
- Σαπουντζάκη, Κ. (επιμ.) (2007), *Το αύριο εν κινδύνω: φυσικές και τεχνολογικές καταστροφές στην Ευρώπη και την Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τάσιος, Θ. Π. (2006), *Δημόσια και ιδιωτικά έργα: παθήματα και μαθήματα*, Αθήνα: ΤΕΕ.
- Thomalla, F., Downing, T., Spanger-Siefried, E., Han, G., Rockstrom, J. (2006), «Reducing Hazard Vulnerability: Towards a Common Approach between Disaster Risk Reduction and Climate Adaptation», *Disasters*, 30(1): 39-48.